

Molens in Noord-Brabant

Op 13 en 14 mei vond in Nederland voor de vijftigste keer Nationale Molendag plaats. Van de ongeveer twaalfhonderd molens in Nederland staat zo'n tien procent in Noord-Brabant, een fractie van wat er ooit heeft bestaan.

Anton van den Wyngaerde, *Zicht op 's-Hertogenbosch*, circa 1540-1550. (Gewassen pentekening in kleur. Collectie: Ashmolean Museum, Oxford)

Tijdens de agrarische expansie in de elfde en twaalfde eeuw deden water- en windmolens hun intrede in de Nederlanden: de oudste vermeldingen van windmolens in Vlaanderen dateren uit die tijd. In cijnslijsten en oorkonden uit Noord-Brabant vinden we de eerste watermolens terug, zoals die van Stipdonk op de Aa bij Lierop, vermeld in 1179. De eerste West-Europese windmolens waren zogeheten standaard- of kastmolens, die graan tot meel maalden. In de eeuwen daarna volgden tal van technische verbeteringen, zoals een draai-

bare kap die het mogelijk maakt de wieken naar de wind te draaien. In de late middeleeuwen werden de eerste molens gebouwd in (bak)steen, aanvankelijk als rechtopgaande torenmolens, later taps toelopend. De oudste stenen molen van Nederland staat in Zeddam en dateert van voor 1441. Een unieke molen is de getijdenmolen in Bergen op Zoom, aangedreven door eb en vloed en gebouwd rond 1500.

Wind- en watermolens vervulden tal van functies: het waren vooral korenmolens. Daarnaast werden ze gebruikt om hout te zagen, uit zaden olie te slaan en graan of rijst te pellen. Watermolens dienden ook voor het vullen van wollen stoffen en het pletten van lompen voor papierfabricage. Voor het droogmalen van polders werd aanvankelijk de kleine wipmolen gebruikt. In het Land van Altena vinden we nu nog verschillende poldermolens. In havens, op boerderijen en in ambachtelijke werkplaatsen stonden tred- of rosmolens, waarbij de aandrijvingskracht werd geleverd door een paard of een ezel. Tijdens de belegering van 's-Hertogenbosch in 1629 zette het Staatse leger rosmolens in om de geïnundeerde omgeving van de stad droog te leggen en haar zo tot overgave te dwingen. In de twintigste eeuw werden voor afwatering en irrigatie ook het metalen Bosmanmolentje (met vier wieken en de kenmerkende windvaan) en de veelbladige 'Amerikaanse' molens ingezet. Nu worden sommige watermolens ingezet als krachtcentrale, zoals de voormalige Volmolen in Waalre. Die wordt op dit moment omgebouwd naar een elektriciteitsproductie van 130 duizend kilowattuur per jaar, genoeg voor veertig gezinnen.

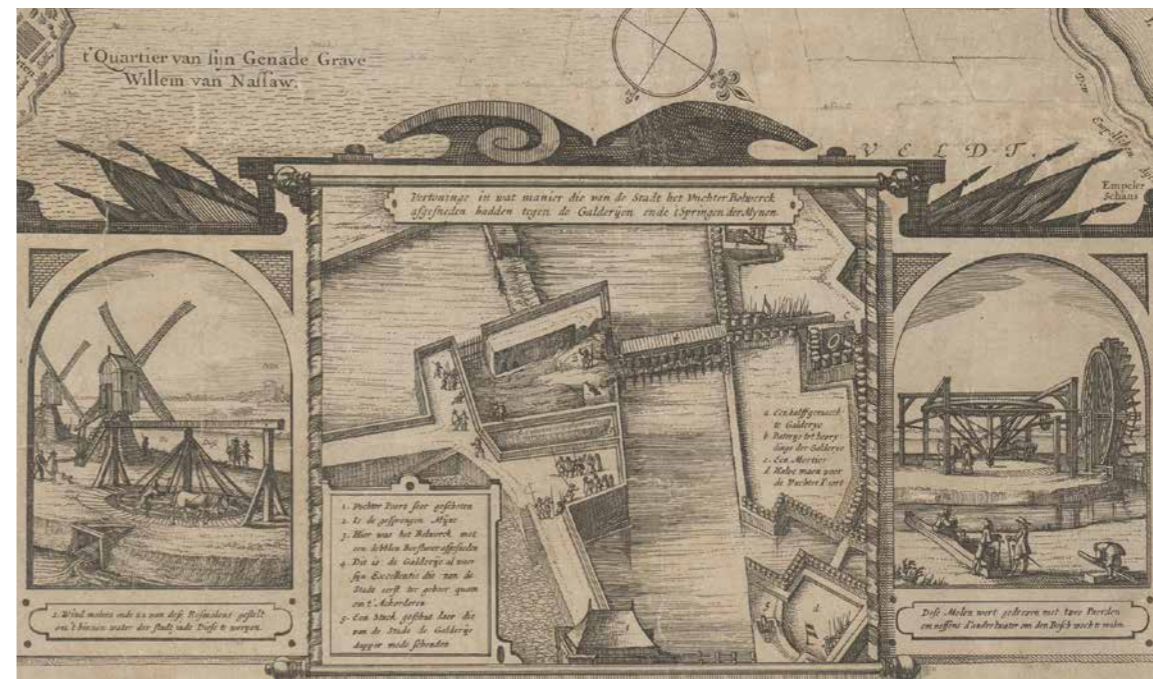

In 1925 schilderde Jan Heesters (1893-1982) de Casterse Molen, ook wel molen van Wolfswinkel genoemd, gelegen op de Grote Beerze tussen Bladel en Casteren. Deze koren-annex oliemolen werd in 1847 gebouwd als watervluchtmolen en kon zowel door wind als door water aangedreven worden. Hij werd in 1939 grotendeels gesloopt. (Aquarel. Brabant-Collectie, Tilburg University)

Jeroen Arts bewerkt historisch beeld- en geluidsmateriaal uit de regio en geeft het zo een nieuw leven. Arnoud-Jan Bijsterveld is hoogleraar Cultuur in Brabant aan Tilburg University. Emy Thorissen is kunsthistoricus en werkt als conservator Oude en Bijzondere Collecties bij de Brabant-Collectie en Universiteitsbibliotheek Tilburg.

Onze provincie moet honderden wind- en watermolens hebben geteld, maar de introductie van de elektro- en benzinemotor vanaf het begin van de twintigste eeuw maakte ze overbodig. Oorlogsgeweld en de kanalisatie van beken en rivieren deden de rest. Molens werden omgebouwd, gesloopt of raakten in verval. Zo zijn op Noord-Brabantse rivieren en beken slechts twaalf van de oorspronkelijk tientallen watermolens bewaard gebleven, vooral in Zuidoost-Brabant. Van Gogh legde verschillende hiervan vast. Na jarenlange verwaarlozing verdwenen ze zelfs nog in de jaren tachtig, net als sommige windmolens. Een bijzondere en fraai herstelde combinatie is de wind- en watermolen van Kilsdonk, onder Heeswijk-Dinther. Qua functie zien we de meest uiteenlopende combinaties: de Opwettense watermolen onder Nuenen diende in de loop van de eeuwen als korenmolen, oliemolen, volmolen, pelmolen, houtzaagmolen en ter aandrijving van de machines in een meubelmakerij. Noord-Brabant telt nu nog zo'n 117 complete windmolens. Her en der staan de rompen van

voormalige windmolens. Op verschillende websites worden de Noord-Brabantse molens beschreven en onderscheiden naar type en functie. Een veel voorkomend type is de belt- of bergmolen, gebouwd op aarden heuvels, om zodoende de wieken vanaf de grond te kunnen kruien. Om nabij bebouwing en steden meer wind te kunnen vangen, moesten windmolens namelijk steeds hoger worden. In de heuvel werd aan twee zijden een doorgang gemetseld, waardoor wagens de molen kunnen in- en uitrijden om te laden en te lossen. Stellingmolens zijn zo hoog dat de wieken niet, zoals bij een zogenoemde grondzeiler, vanaf de grond bediend kunnen worden maar vanaf een stelling of omloop rond de molen. In Noord-Brabant zien we ze op verschillende plaatsen, soms op of nabij vestingwallen. Op de wallen van 's-Hertogenbosch stonden in de zestiende eeuw wel zeventien molens; de laatste werd in 1939 gesloopt. Bij de reconstructie van de vesting van Heusden in de jaren zeventig werden juist drie standaardmolens herbouwd.

Bronnen

- 'De Nederlandse Molendatabase' op molendatabase.nl
- 'Lijst van windmolens in Noord-Brabant' op nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_windmolens_in_Noord-Brabant
- 'Energiecentrum de Volmolen' op www.volmolen.nl/dehistorieende toekomst

Met dank aan

Jac. Biemans (Erfgoed 's-Hertogenbosch), Joss Hopstaken (West-Brabants Archief, Bergen op Zoom), Ruud van Nooijen (Heemkunde Boxtel) en Jurgen Pigmans (Stadsarchief Oss).

Tijdens de inundatie rond 's-Hertogenbosch in 1629 werd het water met rosmolens weggepompt. Detail uit *s-Hertogenbosch belegerd door syn Excellentie Frederick Hendrick Prince van Oranien, Grave van Nassou etc. den eersten May 1629. Verbetert ende van nieuw uijt gegeven in December 1629*, Tot Amsterdam by Claes Jansz. Visscher inde Kalverstraat in de Visscher in 't jaer 1629. (Kopergravure. Brabant-Collectie, Tilburg University)

Boven: Deze standerdmolen stond sinds circa 1900 tussen het gehucht Bokt en Son en werd begin jaren vijftig al gesloopt. (Foto: Martien Coppens, 1941. © Nederlands Fotomuseum, Rotterdam | Brabant-Collectie, Tilburg University)

Onder: De Koevingerse molen was een standerdmolen die precies op de grens van de voormalige gemeenten Sint-Oedenrode, Veghel en Schijndel stond. Daarom gaf hertog Jan II in 1299, voorafgaand aan de bouw, toestemming dat de molen graan mocht malen voor de inwoners van deze drie dorpen. Op 25 september 1944, tijdens de bevrijding, werd de molen in brand geschoten. (Foto: Nard Vogels, voor 1944. Brabant-Collectie, Tilburg University)

Boven: Het dorp Geffen in de jaren 1950 vanuit het zuidwesten gefotografeerd. Duidelijk in beeld staan de Maria Magdalenakerk en een van de twee standerdmolens van het dorp, genaamd De Vlijt. Deze molen werd in de zeventiende eeuw in Boxtel gebouwd, stond sinds 1875 in Geffen en is in 1976 verplaatst naar zijn huidige locatie aan de Groenstraat. **Onder:** Voetbalclub Prinses Irene speelt rond 1950 op het voetbalveld vlak bij de Zwarte Molen in Nistelrode. Deze markante grondzeiler uit 1798, gelegen aan de Hoogstraat, raakte tijdens de Tweede Wereldoorlog beschadigd en is uiteindelijk in 1963 afgebroken. (Foto's: Daan Scholte. Collectie: Stadsarchief Oss)

Boven: Aan de dijk van het Hollands Diep te Moerdijk stond deze stellingmolen voor het malen van graan. (Prentbriefkaart, circa 1915. Fotograaf onbekend. Collectie: West-Brabants Archief, Bergen op Zoom) **Onder:** Korenmolen De Volharding in Best is een ronde stenen stellingmolen, zodat hij beschikt over veel werk- en opslagruimte. Hij werd gebouwd in 1850 en is na verschillende restauraties sinds 2011 opnieuw in bedrijf. De molen maalde tot 1936 op windkracht, maar was toen ook al voorzien van een hulpmotor. (Prentbriefkaart, circa 1920. Foto: Jan Bijnen. Brabant-Collectie, Tilburg University)

Boven: De Zandwijkse Molen bij Almkerk (gemeente Altena), hier in 1936, is een uit 1699 daterende poldermolen van het type wipmolen. Hij bemaalde de polders Zandwijk en Uppel. (Fotograaf onbekend. Brabant-Collectie, Tilburg University) **Linksonder:** Stellingmolen De Nijverheid, voorheen De Raaf, in Ravenstein, gebouwd in 1857, staat op het voormalige bastion Utrecht. Met zijn hoogte van 30 meter is het de op één na hoogste molen van Noord-Brabant. **Rechtsonder:** Molen De Vogelenzang in Lieshout is een in 1819 gebouwde bergkorenmolen. Vincent van Gogh vermeldt dat hij de molen in 1885 tekende en schilderde. De gemeente is sinds 1974 eigenaar van deze molen. Na de restauratie kan er weer graan worden gemalen. (Foto's: Nard Vogels, jaren 1940. Brabant-Collectie, Tilburg University)

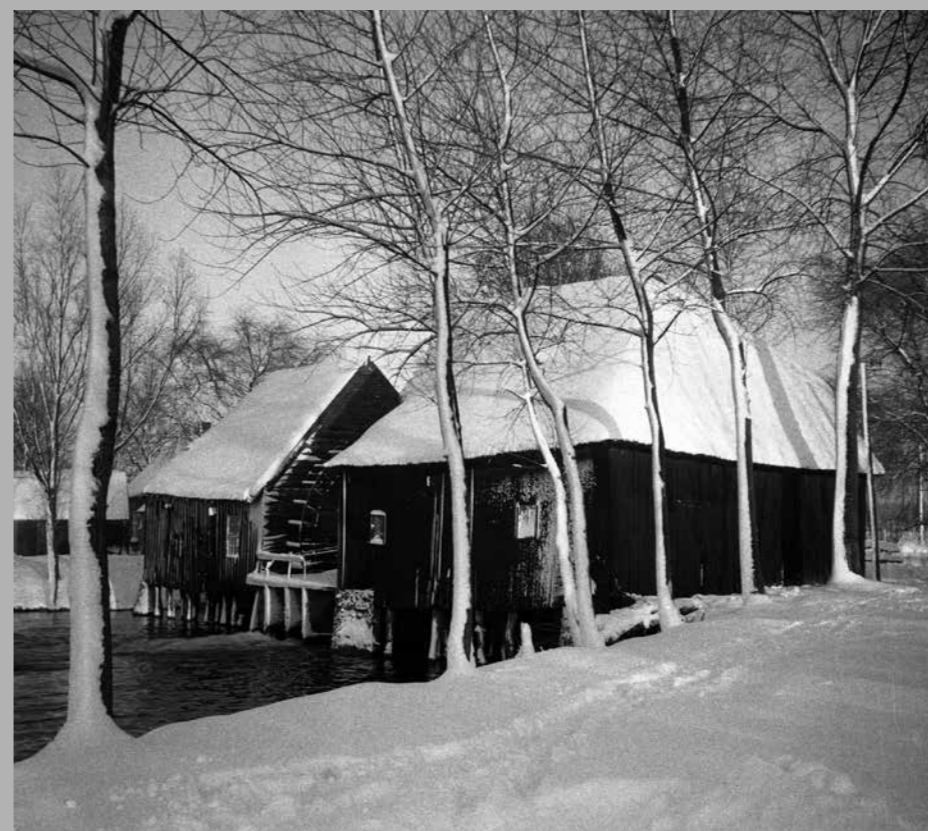

Boven: Aan de vissershaven in Bergen op Zoom staat een unieke voormalige getijdenmolen. De aandrijving gebeurde door bij vloed water in een bassin op te slaan, dat bij eb twee schepraders, die zich voor de gevel bevonden, in beweging zette. In de negentiende eeuw werd deze molen aangedreven door een combinatie van water, wind en stoom, en gebruikt als graan-, olie- en schorsmolen. De molen werd gebouwd tussen 1499-1503 en wordt vanaf 2002 gerestaureerd. (Foto: Arnoud-Jan Bijsterveld, 2023)

Onder: De romp van windkorenmolen De Hoop in het Bredase kerkdorp Princenhage in 1976. In 1899 werd deze stellingmolen gebouwd, met magazijn en kantoor voor 'lijnkoekenkoning' Martinus Pals. De tien verdiepingen tellende molenromp meet 38 meter en is daarmee de hoogste molen van Nederland. In 1927 werden de kap en de wieken van de molen verwijderd, omdat er sindsdien eerst op gas en tot 1987 elektrisch gemalen werd. Ook fungeerde de molen als reclamezuil. (Foto: Loek Tangel. Collectie: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort)

Boven: De Stipdonkse watermolen, hier 1927, stond op de Aa, op de grens tussen Vlierden en Lierop. De vroegste vermelding van de molen van Stipedunch dateert uit 1179; hij was toen in bezit van de priorij van Postel. De molen speelde een rol bij de heksenprocessen in Peelland, toen vermeende heksen hier in 1595 waterproeven moesten ondergaan. In 1938 kocht het waterschap de molen en sloopte die in 1958 ten behoeve van de kanalisatie van de Aa. (Fotograaf onbekend. Collectie: Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch; archief waterschap de Aa)

Onder: De Hoodonkse watermolen staat in Nederwetten en bestaat uit twee houten gebouwen die deels over het water van de Dommel zijn gebouwd. Twee raderen van hout en metaal dreven in het verleden een koren-, olie- en houtzaagmolen aan. (Foto: Nard Vogels, jaren 1940. Brabant-Collectie, Tilburg University)

Boven: De dubbele watermolen op het Smalwater ofwel de Molengraaf te Boxtel, in 1910 gefotografeerd door de Boxtelse kunstschilder Pierre Janssen (1865-1952). Twee jaar later, in 1912, werd de molen gesloopt. Rechts achter de molen zijn de sheddaken van Van Oerle's damastweverij zichtbaar. In deze molen was tussen 1802 en 1819 een papier fabriek gevestigd. In 1809 werd een windmolen bijgebouwd. Na 1819 werden beide verplaatst. Daarna diende de watermolen weer als volmolen (rechts) en oliemolen (links).

Onder: De Volmolen op de Dommel in Waalre was rond 1200 in bezit van de abdij van Echternach. Na de uitbreiding tot dubbele watermolen werd deze gebruikt als olie- en korenmolen. Vanaf 1792 bezat de Leidse lakenfabriek en patriot Pieter Vreede de molen en gebruikte deze voor het vollen van wollen stoffen. Na de Tweede Wereldoorlog raakte de molen buiten gebruik en in verval. In 1992 werd de molen voor het eerst herbouwd. Nu wordt er elektriciteit opgewekt. (Foto: Jan Bijnen, circa 1938. Brabant-Collectie, Tilburg University)

Boven: De Opwettense watermolen op de Kleine Dommel in Nuenen, herbouwd in 1765, heeft het grootste waterrad van Nederland. In het hoge gedeelte was eerst een korenmolen en later een houtzagerij gevestigd; het lage gebouw huisvestte een oliemolen. Ook deze molen werd door Van Gogh geschilderd. (Foto: Cees Nouwens, jaren 1960. Brabant-Collectie, Tilburg University)

Onder: De watermolen van Wolfswinkel in Sint-Oedenrode, vermeld in de veertiende eeuw, heeft diverse functies gehad: van oudsher een korenmolen werd hij volmolen en later wederom olie- en graanmolen. Deze raakte in 1928 buiten bedrijf, doordat de sluis in de Dommel het begaf. In 1947 werden de restanten van de molen gesloopt. De molenaarswoning is gespaard gebleven. (Foto: Martien Coppens, circa 1941. © Nederlands Fotomuseum, Rotterdam | Brabant-Collectie, Tilburg University)

Boven: Oorspronkelijk bestond de Kilsdonkse molen in Heeswijk-Dinther uit twee watermolens. Pas in 1819 ontstond door de bouw van een windmolen een watervluchtmolen, de combinatie van een windmolen (met wieken) en een watermolen (met waterrad). In 1880 werd de watermolen onttakeld en in 1954 volgde de windmolen. In 2009 werd de volledige restauratie voltooid, waardoor de Kilsdonkse molen nu de enige wind- en wateraangedreven molen van Nederland is. (Foto: Johan Bakker, 2016. Bron: Wikimedia Commons)

Onder: De Venbergse watermolen ligt op de Dommel ten zuiden van Valkenswaard en was vanaf 1227 in bezit van de priorij, later abdij van Postel. Hij was zowel een koren- als een oliemolen, ieder aangedreven door een eigen waterrad. In 1895 en 1977 werd de molen herbouwd. Deze foto uit 1958 toont café-restaurant Toeristenoord Venbergen, dat in 2022 zijn deuren sloot. De molen draait op waterkracht, maar maalt niet meer. (Prentbriefkaart. Fotograaf onbekend. Brabant-Collectie, Tilburg University)

Valkenswaard, Toeristenoord „Venbergen”

Boven: Het achthoekige karnhuisje in Demen (bij Ravenstein) is een rosmolen uit de achttiende eeuw. Een rondlopend paard dreef hier een horizontale as aan, die een verticale stamper in de met melk gevulde karnton in beweging bracht; deze stond in de boerderij. Zo werd hier tot ongeveer 1910 boter bereid. (Foto: Hans Bomers, 2018. Bron: Wikimedia Commons)

Onder: Op deze foto van de Kaai in Klundert rond 1930 staat links een zogeheten windmotor, beter bekend als de Ratelmolen. Deze diende ter verversing van het water van de Tonnekreek. Rechts naast de rooms-katholieke kerk de Oranjemolen ofwel De Fortuin, een stellingkorenmolen uit 1735, waarvan het restant in 1950 is afgebroken. (Fotograaf onbekend. Collectie: West-Brabants Archief, Bergen op Zoom)

Boven: De stenen stellingmolen van Nous in de Heipolder in Achtmaal, gebouwd in 1864, hier omstreeks 1910. De eigenaar plaatste er in 1913 een gasmotor in. Hij werd in 1937 onttakeld en in 1987 afgebroken. (Fotograaf onbekend. Collectie: West-Brabants Archief, Bergen op Zoom)

Onder: Een ouder boerenechtpaar poseert, vermoedelijk in de jaren vijftig, voor molen Windlust in Vorstenbosch. Gebouwd in 1860, volgde in 2008 een restauratie van deze beltkorenmolen. Vrijwillige molenaars houden hem in bedrijf. (Foto: Daan Scholte. Collectie: Stadsarchief Oss)

Rechts: Typisch 'Hollands' winterlandschap met schaatsers, Sint-Michielsgestel, 14 januari 1966. Op de achtergrond beltmolen De Genenberg, gebouwd in 1842. De korenmolen wordt nu bewoond en is niet meer in bedrijf. (Foto: Frans Kuit. Brabant-Collectie, Tilburg University)

Boven: De houten standerdmolen met de naam Santvlietmolen, op bastion Vught, behoorde oorspronkelijk aan de Zusters van Orthen. In 1627 werd de molen vanuit het klooster in de Bossche binnenstad, waar deze te weinig wind ving, verplaatst naar bastion Vught aan de zuidelijke stadsrand. De molen was ingericht voor het malen van graan. Deze laatste van de vroeger talrijke standerdmolens op de wallen rond de stad werd in 1900 verplaatst en in gebruik genomen in buurtschap De Vleut onder Best. In 1921 werd de molen daar afgebroken. Op de voorgrond zien we de Dommel en het Bossche Broek, op de achtergrond in het midden de kerk van Sint-Cathrien, rechts de Sint-Jan, omstreeks 1900. (Foto: Dolf van Engelen. Collectie: Erfgoed 's-Hertogenbosch)